

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

CTITORIILE TRANSILVĂNENE ALE SFÂNTULUI VOIEVOD
CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

Abstract: *The name of the Holy Martyr Prince Constantin Brâncoveanu of Wallachia (October 1688-March 1714) is closely linked not only a policy characterized by a long peaceful and stable reign but also a genuine cultural epoch marked by an architectural and artistic renaissance, known as the Brâncovenesc style (or Wallachian Renaissance, or Romanian Renaissance). The cultural activities of Prince Brâncoveanu exceeded the geopolitical limits of the Principality of Wallachia, having a great impact on the Orthodox Church in Transylvania. Now, in 2014, when 300 years passed since his martiric death, is a favourable moment to present his religious, artistic and cultural legacy. The present study aims to illustrate one of the most important dimensions of the personality of Prince Brâncoveanu, that of a “founder”. Therefore the propose of the following text is to put forward the historical foundation and evolution of the four Transylvanian churches Sâmbăta de Sus, Făgăraș, Ocna Sibiului and Poiana Mărului that were built in the Wallachian Renaissance style.*

Keywords: Transylvania; foundations; Sâmbăta de Sus monastery; St. Nicholas Church from Fagaras; The Church of St. Archangels from Ocna Sibiului; Church of the Birth of St. John the Baptist from Poiana Mărului.

Preliminarii:

Sfârșitul dramatic al lungii și prosperei domnii a voievodului Constantin Brâncoveanu al Țării Românești (octombrie 1688 – martie 1714) a impresionat profund nu numai pe contemporanii săi din Principatele Române, pe liderii statelor europene, pe cronicarii și istoricii români și străini, care au relatat și au cercetat complexa personalitate și îndelungata epocă a acestuia, ci trebuie să recunoaștem că ne mai impresionează și pe noi, cei de azi. Această constatare este confirmată de evenimentele culturale de factură laică și bisericească care se vor desfășura în cursul anului curent ca urmare firească a deciziilor coroborate ale Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române și ale Guvernului României de a pune cununa anului 2014 sub omagiul împlinirii a 300 de ani de la sfârșitul martiric al voievodului, al celor patru fii ai săi, Constantin, Ștefan, Radu și Matei și al sfetnicului său Ianache Văcărescu.

Studiul de față se dorește a fi o nouă contribuție care să se alătore șirului de cercetări ce vor readuce înaintea ochilor contemporanilor diferitele ipostaze ale personalității, domniei și moștenirii culturale a principelui martir, a cărei viață pământească s-a frânt din cauza urii și a complotului propriilor săi conaționali și a mai marilor stăpânitori otomani din Constantinopol. Astfel voi aborda una din dimensiunile personalității sale, anume aceea de ctitor de biserici și mănăstiri, rezumându-mă asupra itinerariului zidirii celor patru biserici brâncovenesci de la Sâmbăta de Sus, Făgăraș, Ocna Sibiului și Poiana Mărului.

Scurt periplu istoric brâncovenesc:

În urma morții subite a lui Șerban Cantacuzino (1678-1688), boierii și ierarhii țării au ținut sfat și l-au ales, fără intervenția Porții otomane, pe nepotul de soră al răposatului domn, marele logofăt Constantin Brâncoveanu, deoarece după cum mărturisește *Letopisețul*

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

Cantacuzinesc îl „știa că iaste înțelept și să trăgea din odraslă domnească”¹. Datorită acestei virtuți, pe care o notează în mod sugestiv cronică, Brâncoveanu a reușit, într-o perioadă a marilor transformări politice, de pe scena raporturilor internaționale din Europa Central-Orientală și de sud-est, să se mențină pe scaunul Țării Românești timp de un sfert de veac, domnia sa surclasându-se imediat după cea a lui Basarab Întemeietorul (1310-1352) și a lui Mircea cel Bătrân (1386-1418). Urmele adânci lăsate în istoria românilor de către domnia sa l-au determinat pe unul din marii noștri istorici, Constantin C. Giurescu, să-i alcătuiască voievodului următorul medalion evocator: „*Gospodar, credincios, iubitor de artă și de cultură, Constantin Brâncoveanu este una din figurile cele mai de seamă ale trecutului nostru. El simbolizează epoca de strălucire a spiritului românesc. Iar sfârșitul său tragic, suportat cu tărie de suflet adevărat creștinească, adaugă chipului său aureola de martir*”². Dar virtuțile și faptele lui „*Brancovanul Constantin/Boier vechi și Domn creștin*”, cum îl cântă balada populară românească omonimă,³ au dus în cele din urmă la ațâțarea urii și a invidiei⁴ unchilor săi Cantacuzini, Mihai spătarul și Constantin stolnicul, a lui Radu Dudescu și a altor boieri munteni și moldoveni care l-au denunțat la Înalta Poartă, cu următoarele acuzații: întreține corespondență secretă cu austriecii, rușii, polonii și venețienii, a jecmănit țara printr-o fiscalitate împovărătoare, a strâns averi uriașe cu care spera să se poată întreține după ce s-ar fi refugiat cu familia în Transilvania, unde posedă mai multe moșii și proprietăți imobiliare, în vara lui 1711 ar fi îndemnat pe marele spătar Toma Cantacuzino să treacă cu o parte din oastea sa de partea armatei ruso-moldovenești și duce o politică tot mai autonomistă, ajungând să bată chiar monede de aur. Tot mai neîncrezătoare în sinceritatea și loialitatea domnului, Înalta Poartă a găsit în primăvara anului 1714 momentul prielnic să-l mazilească. Luat prin surprindere de firmanul sultanului, față de care își îndeplinise toate obligațiile, voievodul a fost arestat și

¹ *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*, în *Cronici brâncovenesti*, antologie, postfață, glosar și bibliografie de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, 1988, p. 327.

² Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor III, partea întâi, partea a doua. De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821)*, ediție îngrijită de Dinu C. Giurescu, București, Editura All, 2007, p. 148.

³ Balada „Constantin Brancovanul” a fost culeasă și publicată pentru prima dată de scriitorul V. Alecsandri în anul 1866. A se vedea: *Poesii populare ale românilor*, adunate și întocmite de Vasile Alecsandri, București, Tipografia lucrătorilor asociați, 1866, pp. 210-213.

⁴ Un contemporan al evenimentelor, ieromonahul grec Mitrofan Grigoraș, prefațează în cronică sa episodul uciderii „*prin sabie a evlaviosului Constantin Basarab*” cu un paragraf în care enumeră efectele pătimășe ale urii: „*Ci ei disprețuind îngăduința, îndelunga-i răbdare și bunătatea, cum spune Apostolul, și îngrădind păcate peste păcate, ajunseseră la culmea răutăților, la invidia care este pricina omorului, la invidia, zic, mama omorului, invidia care se rănește de cele bune; invidia stăpânindu-i a făcut ca să turbeze firea omenească împotriva ei însăși și-i ațâța să comită vărsări de sânge prin atentate și intrigi, atât în contra domnitorilor cât și reciproc unii împotriva altora*”. Vezi: Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești (1714-1716)*, în D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume tomul II*, publicate supt îngrijirea lui Constantin C. Giurescu, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939, pp. 440-441.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

duș la Constantinopol împreună cu întreaga familie.⁵ Închis în Cetatea celor Șapte Turnuri (Yedikulé), torturat ca să spună unde-și ascunde averile, despre care se zvonea că ar fi fabuloase, ceea ce se observă și din porecla de „*prinț al aurului*” (Altân Bey) pe care turcii i-o dăduseră, refuzând oferta sultanului Ahmed al III-lea de a trece la „*legea turcească*”, a fost în cele din urmă decapitat, alături de cei patru fiu și de ginerele său, în ziua marelui praznic împărătesc al Adormirii Maicii Domnului, 15 august 1714, când împlinea 60 de ani.⁶

Resorturile istorice și spirituale ale politicii ecleziastice a lui Constantin Brâncoveanu:

În predoslovia *Chiriacodromionului*, publicat la Alba Iulia în anul 1699 cu blagoslovenia mitropolitului Atanasie Anghel și prin osteneala tipografului Mihai Iștvanovici – inițiat în meșteșugul tiparului bisericesc de către Antim Ivireanul și trimis în Ardeal de către principele Brâncoveanu pentru a reînvia vechea tiparniță a mitropoliei bălgrădene⁷ – domnului, „*prea luminatul și înălțatul biruitoriu a toatei Uggrovlabii, Io Constandin Brâncoveanul Basarab Voevod*” îi era adus un cuvânt de mulțumire și de laudă din partea ipodiaconului tipograf, pentru că „*s-au arătat (și pururea să arată) luminătoriu credinții pravoslavnic întărindu-o cu Dumnezeștile Cărți, în tot chipul tipărindu-le, carele fiind patronaș adevărat al sfintei Mitropolii de aici din Ardeal și tuturor celor ce năzuesc supt a Mării Sale milă [...] s-au milostivit pentru dragostea sfintelor lui Dumnezeu Beserici*” a se face părtaș „*cheltuialei la acest Dumnezeșc lucru, ca și de acum înaintea să puteți lumina sfânta Beserecă cu Dumnezeștile scripturi*”.⁸ Cuvântul de laudă exprimat de tipograf în numele ierarhului locului, a întregului cler și popor dreptcredincios român din Transilvania, care s-a hrănit duhovnicește din lectura acestei Cazanii, exprimă, dincolo de retorica oficială a vremii, cele două trăsături principale ale caracterului voievodului muntean: cultivarea credinței ortodoxe și asumarea explicită a funcției de apărător și protector al Bisericii Ortodoxe din Ardeal. Prin aceste două calități Constantin Brâncoveanu nu făcea altceva decât să se plaseze în descendența străbunilor săi înaintași de pe scaunul Țării Românești, Cantacuzinii și Basarabeni, toți mari ocrotitori și binefăcători

⁵ Brâncoveanu însuși îi mărturisea patriarhului Hrisant al Ierusalimului, la o zi după primirea veștii, că „*această nenorocire și prea-mare întristare care pe neașteptate ni s-a întâmplat. Ieri, la 24 ale acestei luni, viind aici cu firman un oarecare Mustafa-Aga, Hambar Emini, a adus și mașlirea noastră și cu poruncă de așa cuprins, ca să ne ducă la Țarigrad cu soția și copiii și ginerii noștri. Această întâmplare firește că este prea-plină de jale și de tulburare dar, deoarece cunoaștem că a venit din multele noastre păcate, facă-se voia Lui cea sfântă. Iată că și noi ne gătim și după puține zile plecăm. Și Dumnezeu să ne ajute.*” A se vedea: *Constantin Brâncoveanu către Hrisant Notara*, București, 25 martie 1714, în Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, București, Casa de Editură Silex, 1997, p. 146.

⁶ Paul Cernovodeanu, „*Epoca lui Constantin Brâncoveanu*”, în *Istoria Românilor, Volum V. O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, 2012, pp. 248-267.

⁷ Pentru amănunte despre activitatea tipografiei mitropolitane de la Bălgrad și a lui Mihai Iștvanovici vezi: Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998, pp. 94-97, 125-126.

⁸ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche 1508-1830*, tomul I. 1508-1716, București, Stabilimentul Grafic J.v. Socec, 1903, p. 375.

**„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin
Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51**

ai Ortodoxiei românești, balcanice și levantine.⁹ Această fervoare ortodoxă personală și moștenită din descendența sa domnească era însă profund motivată de o veritabilă filiație imperială bizantină pe care însuși Constantin Brâncoveanu nu a pregetat să o afirme. În acest sens, într-un hrisov de danie, din 24 decembrie 1706, prin care se angaja să ofere mănăstirii sârbești Kruședol¹⁰ suma de 4000 de aspri anual, domnul muntean își motiva gestul afirmând lămurit că „din dumnezeiască râvnă fiind îndemnat, cu fierbinte suflet și din toată inima mea pobtît-am a urma pravoslavnîcilor împărați și domnilor celor de demult”.¹¹ Ideea a fost dezvoltată atât de către cronicarul curții, Radu Greceanu, cât și de către mitropolitul Teodosie care au exemplificat această descendență imperială prin evocarea figurii marilor și dreptcredincioșilor basilei „Constantin” și „Justinian”, în șirul cărora era plasat și vodă Brâncoveanu tocmai datorită „faptelor” și „nevoîțelor” sale „bune” și „mari” săvârșite „în tot chipul pentru sfînta biserică”,¹² pentru care era asigurat – pe versoul filei de titlu a Triodului de la Buzău din 1700 – că „avea-vei Măriia Ta nemuritoriu nume, Ca și Sfântul Constantin într-această lume”.¹³

Urmând pilda înaintașilor săi, români și bizantini, Brâncoveanu s-a considerat pe sine „defensor et protector Ecclesiae”, de sprijinul său politic, de activitatea sa ctitoricească, de dărnicia sa financiară și tipografică bucurându-se întreaga Ortodoxie sud-est-europeană, athonită,¹⁴ orientală,¹⁵ ierusalimiteană,¹⁶ sinaită¹⁷ și georgiană,¹⁸ ceea ce-l va determina pe

⁹ A se vedea în acest sens cunoscuta lucrare a lui N. Iorga, *Byzance après Byzance*, în cuprinsul căreia marele istoric a dedicat două capitole moștenirii de către voievozii români a ideii imperiale bizantine și ocrotirii oferite de către aceștia Bisericii și civilizației bizantine. Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, traducere după originalul în limba franceză de Liliana Iorga-Pippidi, București, Editura 100+1 Gramar, 2002, pp. 111-180.

¹⁰ Despre istoria acestei mănăstiri și legăturilor ei cu românii vezi: Silviu Anuichi, „Pomelnicele mănăstirii Kruședol și relațiile cu Biserica Ortodoxă Română”, în *Mitropolia Banatului*, anul XXXII, număr 4-6, Timișoara, 1982, pp. 322-330.

¹¹ Marcel Romanescu, *Mile Domnești în Srem și Herțegovina*, Craiova, Editura Ramuri, f.a., pp. 10-11.

¹² Radu Greceanu, *Începătura istoriei vieții luminatului și preacreștinului domnului Țării Rumânești...*, p. 8.

¹³ Vezi: „Stihuri politice 12 asupra numelui pre luminatului, slăvitului și blagocestivului Domn Io Constantin B. Basarabu Voevoda”, în Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche...*, p. 403.

¹⁴ Detalii despre daniile lui Brâncoveanu către mănăstirile Marea Lavră, Vatopedu, Dionisiu, Pantocrator, Xenofont și Sfântul Pavel la Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Pitești, Editura Paralela 45, 2003, pp. 105-106, 125-126, 167, 255, 298.

¹⁵ T. G. Bulat, „Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu pentru Orientul ortodox”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul LXXXII, număr 9-10, 1964, pp. 931-944; Florența Ivaniuc, „Tipar de carte bisericească pentru arabi în vremea domnului Constantin Brâncoveanu”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XCIV, număr 7-8, 1976, pp. 792-797.

¹⁶ Virgil Cândea, „Opera lui Constantin Brâncoveanu în Orientul Apropiat”, în Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu (coord), *Constantin Brâncoveanu...*, pp. 170-179.

¹⁷ Cf. Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, București, Imprimeria Națională, 1935, pp. 12-13.

¹⁸ Un tablou general al ajutoarelor brâncovenești către Biserica Ortodoxă la I. Rămureanu, „Constantin Brâncoveanu sprijinitor al Ortodoxiei”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul LXXXII, număr 9-10, București, 1964, pp. 916-930.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

patriarhul arab Athanasios IV Dabas,¹⁹ al Antiohiei și al întregului Orient, să vadă în domnitorul muntean pe „*cel mai înalt protector al credinței ortodoxe*”.²⁰

Ctitoriile brâncovenești din Transilvania:

Dintru început trebuie afirmat că și în ceea ce privește politica sa religioasă la nord de Carpați, Brâncoveanu nu a fost un novator, ci a continuat și dezvoltat pașii înfăptuiți în această direcție atât de către unchiul său, Șerban Cantacuzino, ctitorul bisericii din Tinăud,²¹ cât și de înaintașii săi Matei Basarab – ctitorul bisericii din Porcești (astăzi Turnu Roșu)²² – și de neuitatul Mihai Viteazul – ctitorul mănăstirii Sfintei Treimi din Alba Iulia, devenită reședința mitropoliților ardeleni până la unirea cu Biserica Romei, respectiv dărâmarea suferită în timpul construirii noilor fortificații ale cetății austriece Carolina – amfizionul reșezării oficiale a bisericilor românești din Ardeal sub jurisdicția Mitropoliei Ungrovlahiei, chestiune ratificată prin tratatul semnat în 1595 cu principele Sigismund Báthory.²³ Încă din timpul când ocupase cu succes diferite dregătorii la Curtea lui Șerban, Brâncoveanu a cunoscut situația destul de grea a ortodocșilor din Transilvania. Prilejul cel mai bun în acest sens l-a oferit episodul legat de depunerea abuzivă din scaun a mitropolitului Sava Brancovici în iunie 1680 de către un sinod convocat și patronat de principele calvin Mihai Apafi I. Văzând în acest act un abuz, Șerban Cantacuzino i-a încredințat reprezentantului său la Constantinopol, Constantin Brâncoveanu, misiunea de a negocia atât cu trimișii lui Apafi, Ladislau Csáky și Cristofor Paskó, cât și cu oficialii Porții eliberarea din închisoare și restabilirea în drepturi a mitropolitului. Cu toate că misiunea lui Brâncoveanu a fost încununată cu succes, deoarece la 21 august 1681, Csáky și Paskó, îi comunicau lui Șerban Vodă că cererea solului său a fost satisfăcută, ierarhul urmând a fi reinstituat, iar „*legea ortodoxă, ce se țice românească*” dobândind libertatea de cult după datinile din vechime, urmările acestui triumf brâncovenesc nu au fost de durată, deoarece la scurtă vreme după eliberare mitropolitul Sava a trecut la cele veșnice.²⁴

¹⁹ În anul 1700 a efectuat o călătorie în Țara Românească fiind găzduit de principele român care va sprijini și patrona publicarea primelor cărți de cult în limba arabă: *Evangelhia* (1700 și 1706), *Liturghierul* (1701), *Ceaslovul* (1702), *Psaltirea* (1706) și *Octoiubul Mare* (17011). Amănunte la Dan Simonescu, „Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701-1747)”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul LXXXII, număr 5-6, București, 1964, pp. 524-561.

²⁰ Cf. Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, București, Editura Universității din București, 1996, p. 125.

²¹ Pe larg despre relațiile sale cu ortodoxia ardeleană la: Ștefan Meteș, *Șerban-vodă Cantacuzino și Biserica românească din Ardeal – studiu istoric* –, Vălenii de Munte, Tipografia Neamul Românesc, 1915, 51 p.

²² Detalii la Andrei Gîlea, „O ctitorie transilvană a lui Matei Basarab din anul 1653. Preoții și credincioșii ei în lumina unui document recent descoperit”, în *Mitropolia Ardealului*, anul III, număr 1-2, Sibiu, 1958, pp. 87-96.

²³ Pe larg despre relația lui Mihai cu Biserica Ortodoxă din Ardeal la Pompiliu Teodor, „Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania”, în *Revista Istorică*, serie nouă, tom IV, număr 5-6, 1993, pp. 473-489. Importantă de amintit este și mai vechea lucrare a părintelui N. Șerbănescu, finalizată în 1948: Nicolae I. Șerbănescu, *Politica Religioasă a lui Mihai Viteazul*, Târgoviște, Editura Arhiepiscopiei Târgoviștei, 2001, 219 p.

²⁴ Detalii despre acest episod la Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria, volumul I. Până la mișcarea lui Horea (1784)*, ediție îngrijită și prefațată de I. Oprișan, București, Editura Saeculum, 2009, p. 287; și Ștefan

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

Politica bisericească a lui Constantin Brâncoveanu în Transilvania nu poate fi înțeleasă, nici concepută în afara politicii sale externe, în general, și a relațiilor cu principele ardelean Mihai Apafi II și cu Casa de Habsburg, în particular. Istoricii P. Cernovodeanu²⁵ și C. Șerban²⁶ au evidențiat pe larg coordonatele acestei politici, astfel că nu este cazul acum să insist asupra ei, decât pentru a sublinia că mai ales în cazul ctitoriilor sale de la Făgăraș și de la Sâmbăta de Sus, domnul român a căutat să se asigure întâi de legalitatea juridică în conformitate cu legislația Transilvaniei a viitoarelor sale edificii bisericești cerând și obținând în acest sens aprobări de la ambele autorități politice, atât a principelui ardelean care *de jure* s-a aflat la conducerea Transilvaniei până la semnarea păcii de la Karlowitz (16/26 ianuarie 1699), cât și a imperialilor care *de facto* ocupaseră marele principat intracarpatic încă din primăvara anului 1688, obligându-i pe ardeleni să accepte înlăturarea suzeranității otomane și să accepte „*cu sinceritate și cu bună credință*” protecția austriacă.²⁷ Din relațiile sale diplomatice cu imperialii reiese, așadar, că pe lângă o dorință sinceră de manifestare a zelului ctitoricesc și în mijlocul comunităților românești ortodoxe din Țara Făgărașului și Ocna Sibiului, Constantin Brâncoveanu a intenționat mai ales prin ridicarea ansamblului mănăstiresc și a palatului princiar de pe întinsul său domeniu făgărășean – ce cuprindea moșiile Sâmbăta de Sus, Sâmbăta de Jos și Poiana Mărului – să-și asigure un loc potrivit demnității sale domnești în care s-ar putea refugia cu întreaga familie în cazul în care viața sa ar fi fost pusă în primejdie de către turci. Din corespondența purtată cu autoritățile ardeleni și austriece – civile și militare – reiese în mod clar această politică prevăzătoare și consecventă de a încerca să întrețină o relație cordială de bună-vecinătate cu autoritatea politică de la nord și vest de Carpați, căutând, cum subliniază P. Cernovodeanu, mai ales după războiul ruso-turc, soldat cu înfrângerea țarului la Stănilești și a defecțiunii lui Toma Cantacuzino (1711), să-și extindă proprietățile din Transilvania și să-și sporească depozitele în bani și obiecte prețioase la Brașov, concomitent informând comandamentul armatelor austriece de la Sibiu și Curtea de la Viena despre mișcările otomanilor.²⁸ În schimb a sperat, cerut și obținut, pe lângă calitățile nobile de „*cetățean al Ardealului*” (1679), „*conte*” (1688) și „*principe al Sfântului Imperiu*” (30 ianuarie 1695),

Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu...*, pp. 138-139. Despre mitropolitul Sava vezi: Vasile Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680)*, Arad, Tiparul tipografiei diecezane, 1906, XIII + 181 p.

²⁵ Paul Cernovodeanu, *În văltoarea primejdiilor...*, pp. 3-51; Idem, „Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu – Vedere de ansamblu”, în Idem, Florin Constantiniu (coord), *Constantin Brâncoveanu...*, pp. 123-138.

²⁶ Constantin Șerban, „Relațiile lui Constantin Brâncoveanu cu Austria”, în *Revista de Istorie*, tom 41, număr 9, 1988, pp. 895-911.

²⁷ Vezi declarația reprezentanților celor trei stări transilvane, redactată la Sibiu în 9 mai 1688, prin care renunță la relația de vasalitate cu Poarta Otomană și acceptă protecția împăratului Leopold I, în Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane, volumul I, 1599-1699*, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940, pp. 423-426.

²⁸ Paul Cernovodeanu, *În văltoarea primejdiilor...*, p. 34.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

autorizația imperială semnată de Leopold I, reconfirmată ulterior de succesorii săi, Iosif I și Carol VI, de a se refugia și a fi tratat după cuviință în Transilvania.²⁹

1) Mănăstirea de la Sâmbăta de Sus:

Încă din perioada de dinainte de a urca pe tronul Țării Românești, când a îndeplinit mai multe oficii în dregătoria domnească, Constantin Brâncoveanu a fost legat de Transilvania printr-o moștenire de familie, anume de stăpânirea moșiei de la Sâmbăta de Sus, care intrase în proprietatea bunicului său, marele vornic Preda Brâncoveanu, în cursul anului 1654.³⁰ Probabil pentru a consfinți nu numai printr-un act juridic trecerea în proprietatea sa a noii latifundii, ci a însemna în mod public luarea în stăpânire a acestei moșii, vornicul Preda a zidit acolo o mănăstire prin anul 1657, după cum consemnează diaconul Paul din Alep, care l-a vizitat pe boierul Preda în 1657 la moșiile sale din Țara Românească.³¹ Odată cu uciderea lui Preda de către Mihnea al III-lea în 1658, familia brâncovenilor a pierdut moșia, aceasta fiind confiscată de principele Mihai Apafi I, dar va reintra în posesia lui Constantin Brâncoveanu înainte de 23 iunie 1678, când același principe ardelean emitea un document prin care reîntărea boierului muntean hotarele moșiei. Era astfel firesc ca odată ajuns domn al Țării Românești, voievodul să continue opera ctitoricească a înaintașilor săi și pe această moșie a sa din Țara Făgărașului. Dintre toate ctitoriile ardelenilor ale lui Constantin Brâncoveanu, „Mănăstirea de la Sâmbăta de Sus” sau „Mănăstirea Brâncoveanu”, cum este numită îndeobște astăzi, este cea mai cunoscută în literatura de specialitate³² și în

²⁹ Constantin Giurescu, Nicolae Dobrescu, *Documente și regeste...*, pp. XXXI-XXXIII.

³⁰ Vezi actul de confirmare, emis de principele Gheorghe Rakoczy II, la Ienut în 28 mai 1654, al proprietății achiziționate de vornicul Preda în 11 martie 1654 de la Susana Lorântfi în Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, pp. 259-261.

³¹ În relatarea exactă a diaconului Paul se spune: „*el clădește acum o mănăstire în Ungaria, căci craiul îl inubește mult și îl numește tată și se crede că stăpânește multe moșii în această țară*”. Clericul arab ținea, totodată, să menționeze că „*binefacerile lui sînt numeroase, clădirile sale strălucite și multe și el este un creștin foarte evlavios, temîndu-se de Dumnezeu cel preamărit. Îl vedeam cum se scula obișnuit la vremea citirii rugăciunilor de la miezul nopții, citind neîncetat psalmii profetului David și restul ritualului stabilit, de la începutul slujbei pînă la sfârșit, stînd într-unul din colțurile bisericii, fără să privească nici la dreapta, nici la stînga și sîrguindu-se cu toată inima, cînd se ivea prilejul, să aprindă și să stingă lumînările și să facă și alte slujbe bisericesti, ca și cînd ar fi fost un paralisier*”, de unde se poate observa, așadar, firea profund evlavioasă a familiei brâncovenești, fire pe care a moștenit-o și voievodul martir. A se vedea: *Călători străini despre Țările Române, vol. VI, partea I. Paul de Alep*, îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, pp. 216-217.

³² A se vedea: Ștefan Lupșa, „Din trecutul mănăstirii Brâncovenești de la Sâmbăta de Sus”, în *Revista Teologică*, anul XXI, număr 4, Sibiu, 1931, pp. 126-133; Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, Tiparul tipografiei arhiepiscopale, 1936, pp. 84-96; Veniamin Tohăneanu, „Mănăstirea «Brâncoveanu»”, în *Mitropolia Ardealului*, anul X, număr 7-8, Sibiu, 1965, pp. 521-546; Valeriu Literat, „Bisericele, mănăstirea de la Sîmbăta de Sus și slujitorii lor. Cercetări și documente”, în *Mitropolia Ardealului*, anul XX, număr 1-2, Sibiu, 1975, pp. 29-53; Nicolae Stoicescu, „Mănăstirea Brâncoveanu din Sîmbăta de Sus, un simbol al legăturilor religioase și culturale dintre Transilvania și Țara Românească”, în *Mitropolia Ardealului*, anul XXXI, număr 1, Sibiu, 1986, pp. 77-94 și număr 2, pp. 208-226; Antonie Plămădeală, „Moarte și Înviere la mănăstirea «Brâncoveanu» de la Sâmbăta de Sus—istorie și confesiune—”, în *Idem, De la Filotei al Buzăului la Nicolae*

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

mentalul colectiv ardelean, fiind corelată cu personalitățile a doi mari mitropoliți, respectiv a doi vestiți duhovnici harismatici ai secolului XX, care și-au legat numele definitiv de ea. Este vorba despre mitropoliții Nicolae Bălan (1882-1955) și Antonie Plămădeală (1926-2005),³³ cei ce au rectitorit-o, și de părinții Arsenie Boca (1910-1989)³⁴ și Teofil Părăianu (1929-2009),³⁵ care au revigorat-o din punct de vedere spiritual. Din acest motiv am și decis plasarea ei la începutul acestei expuneri, chiar dacă din punct de vedere cronologic, majoritatea cercetătorilor indică ridicarea ei concomitent sau în urma zidirii bisericii Sfântul Nicolae din Făgăraș.

Edificată din piatră între anii 1698-1701 pe locul bisericii de lemn înălțate de bunicul său, biserica mănăstirii Sâmbăta de Sus este situată într-un cadru natural deosebit, în „Poiana Braniștea” ce se formează pe valea râului Sâmbăta care izvorăște din masivii „Alpi ai Transilvaniei”, la aproximativ 9 km. de localitatea omonimă, de la care și-a dobândit de altfel și numele. Domnul muntean s-a îngrijit de biserica bunicului său chiar și înainte de a porunci la ridicarea noii ctitorii de zid, ceea ce se poate observa din însemnarea scrisă pe o *Evanghelie* din anul 1697:³⁶ „Iaste dat de pomân[ă] de bun stăpân[ul] nostru, Io Constantin B[asarab] B[râncoveanu] Voevod bisericii de lemnu ot Sâmbăta de Sus, în Țeara Oltului, ținutul Făg[ă]rașului”.³⁷ Dintr-o altă însemnare, de această dată de pe un *Triod*, tipărit la Buzău în 1700,³⁸ aflăm că „acest Triod ni s-a dat de pomeană de Măria Sa Vodă Ion Constantin B. Brâncoveanu voevod mănăstirei de la satul Măriei Sale de la Sâmbăta de sus vleit 7209 (1701)”.³⁹ În lipsa pisaniei, aflată în partea lăcașului afectată de distrugerile suferite în cei peste o sută cincizeci de ani de pustiire, datele coroborate ale celor două însemnări ne îndreptățesc să susținem că noua biserică a

Bălcescu și Andrei Șaguna, Sibiu, Tiparul Tipografiei Eparhiale, 1997, pp. 109-116; Sebastian Dumitru Cârstea, *Monahismul ardelean în trecut și astăzi*, Sibiu, Editura Andreiana, 2008, pp. 356-363.

³³ Amănunte biobibliografice despre ei la Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ediția a doua, revăzută și întregită, București, Editura Enciclopedică, 2002, pp. 37-38, 366-368.

³⁴ Considerat de mulți credincioși și preoți „Sfântul Ardealului” este înmormântat la mănăstirea Prislop unde anual se perindă zeci de mii de pelerini. Din lucrările dedicate biografiei sale vezi: *Mărturie din Țara Făgărașului despre părintele Arsenie Boca*, ediție îngrijită de Ioan Cișmileanu, Făgăraș, Editura Agaton, 2004, 130 p.; și Natalia Corlean, *Părintele Arsenie Boca: o viață închinată schimbării vieții noastre*, Făgăraș, Editura Agaton, 2012, 416 + XVI p.

³⁵ Pentru desfășurarea vieții sale într-o formă autobiografică povestită vezi: Antonie Plămădeală, *Cine sunt eu. Ce spun eu despre mine. Convorbiri cu Arhim. Teofil Părăian*, ediția a II-a, Sibiu, Editura Andreiana, 2011, 245 p.

³⁶ Este vorba despre ediția din 1697 a *Sfântei și dumnezeieștii Evanghelii tipărite de „smeritul între ieromonahi Antim Ivireanul, în tipografia mănăstirii Snagov, „cu porunca purtătorului Pravoslaviei prea sfințitul Kyr Teodosie Mitropolitul a toatei țări Rumânești și exarbul plaiurilor”*. Vezi: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească...*, pp. 343-344.

³⁷ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene, II. Inscriptii și însemnări (Studii și documente cu privire la Istoria românilor, vol. XIII)*, București, Artele grafice Socec & Comp., 1906, p. 184.

³⁸ Tipărit „den porunca și toată keltuiala, Prea luminatului Domn, Io Constantin Basarab Voevod” în „sfânta Episcopie dela Buzău în anul de la zidirea lumii 1700”, de către „iubitorniul de ostenele, Mitrofanu, Episcopul Buzăului”. Apud Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească...*, pp. 402-409.

³⁹ Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria...*, p. 84.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

mănăstirii a fost zidită între anii 1698-1701 pe locul celei vechi de lemn, în fruntea căreia se afla, pe la anul 1690, egumenul Ion din Pojorta,⁴⁰ cum se vede dintr-o semnătură a acestuia pe un exemplar al Bibliei lui Șerban de la 1688.⁴¹ Asemenea celorlalte ctitorii mănăstirești ale lui Brâncoveanu din Țara Românească⁴² și mănăstirea de la Sâmbăta a fost înzestrată cu toate obiectele, veșmintele și cărțile necesare bunei desfășurări a cultului liturgic, fiind după toate probabilitățile încadrată de chiliile monahilor, de alte clădiri și anexe dedicate atât unei școli de grămătică, unde vor fi fost aduși dascăli și zugrăvi din Țara Românească, care să se ocupe de întreținerea și înfrumusețarea complexului monastic voievodal și de educația obștii și a clerului din zonă, cât și posibilului refugiu ardelean al domnului și al numeroasei sale familii. De altfel, pomelnicul de la proscomidie ne precizează nu numai anul încheierii lucrărilor de pictură ale bisericii (1766), ci și pe membrii și apropiații familiei voievodului care și-au adus aportul la definitivarea acesteia: „*Această mănăstire s-a zidit cu toată cheltuiala Măriei sale Constantin Brâncoveanu, voievod a toată Ungrovlahia, a sfinției sale părintelui egumen al mănăstirii și a dumnealor ctitorii Nicolae, Maria, Manolache, Constantin Vodă, Maria, Stanca, Constantin, Constantin, Ana, Ștefan, Radu, Șerban, Maria, Praxia, Visarion, ierei (preotul n.n.) Isaia, Bogoslava, Rafailă, Iacov, Ionașcu, Rafail, Gheorghe, Nastasia, Mihail, Ioan, Stoica, Teodor, Hrisantie, Balașa, Bogoslav, Ioil, Ștefan, Monica, Zoța, Mihail zăgrăvit văleat 1766*”.⁴³

Din complexul brâncovenesc original a supraviețuit până astăzi doar biserica mănăstirii, incinta și parțial sfântul locaș fiind „*pustiite*” în cursul anului 1785 de către autoritățile austriece după ce rezistaseră asaltului devastator al generalului Nicolas von Bukow din anii 1761-1762, când toate mănăstirile ortodoxe din Țara Făgărașului și din întreaga Transilvanie au fost dărâmate sau arse,⁴⁴ în conformitate cu rezoluția comisiei aulice din 13 iunie 1761 care stipula în mod limpede că: „*cele de lemn să se ardă, cele de piatră să se dărâme*”.⁴⁵ Dacă în timpul acțiunii lui Bukow biserica a rezistat, aceasta se datorează intervenției nepotului voievodului ctitor, Constantin Brâncoveanu, mare spătar sub domnia lui Constantin Racoviță, cel ce prevalându-se de „*dreptul de ctitor*”⁴⁶ sau în accepțiunea sa

⁴⁰ Cf. Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II..., p. 184.

⁴¹ Detalii despre apariția, traducătorii, conținutul prefeței, limba și circulația ei vezi: Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească...*, pp. 281-291; Nicolae Șerbănescu, „Biblia de la București – trei sute de ani de la apariție (1688-1988)”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul CVI, număr 9-10, 1988, pp. 69-82; Dumitru Abrudan, „Biblia lui Șerban tricentenară”, în *Idem*, pp. 102-117.

⁴² Despre ele vezi: Ioan Barnea, „Ctitoriile bisericesti ale lui Constantin Brâncoveanu”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul CXV, număr 1-6, 1997, pp. 117-162.

⁴³ Veniamin Tohăneanu, *Mănăstirea «Brâncoveanu»...*, p. 526.

⁴⁴ Pe larg despre acțiunea distructivă a generalului la: Sebastian Dumitru Cârstea, *Monahismul ardelean...*, pp. 144-221.

⁴⁵ „*Translatio Conclusi Excelsae Commissionis Aulicae in negotio Valahorum ordinatae*”, în Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, tomul I, Sibiu, Tipăriul tipografiei arhidiecezane, 1889, p. 233.

⁴⁶ Despre acest drept tipic lumii medievale și premoderne românești a scris profesorul cernăuțean Nicolae Cotlarciuc, mitropolit al Bucovinei în primii ani ai perioadei interbelice, o teză cuprinzătoare de doctorat exemplificându-l dintr-o perspectivă istorică, dogmatică și canonică pe cazul Principatului Moldovei. A se vedea: Nico Cotlarciuc, *Stifterrecht und Kirchenpatronat im Fürstentum Moldau und in der Bukowina. Eine historisch-*

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

occidentală de „dreptul de patronat” (Patronatsrecht)⁴⁷ asupra sfântului lăcaș a reușit să împiedice autoritățile să-i violeze moșia și ctitoria.⁴⁸ În 1785 însă, pe fondul unui diferend intervenit între fii lui Constantin – Nicolae și Emanuel, care au preluat de la tatăl lor moșia ipotecată a cărei datorie crescuse între timp la peste 20.000 de florini – și creditorii, moșia de la Sâmbăta de Sus trece în stăpânirea temporară a negustorului Dumitru Marcu, care a achitat ipoteca în 1772, devenind proprietarul domeniului până în 1803 când prințul Emanuel Brâncoveanu reușește să o răscumpere.⁴⁹ Profitând de noua situație funciară instabilă, când locașul nu a mai beneficiat de protecția *de jure* a familiei ctitorului și astfel a scutului reprezentat de dreptul de patronat al membrilor acesteia – drept garantat de însuși sistemul juridic ecleziastic și laic occidental – episcopul greco-catolic Grigore Maior, exponentul prin excelență al prozelitismului unit agresiv din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea,⁵⁰ și-a propus distrugerea și acestui din urmă focar de rezistență ortodoxă al Țării Făgărașului. În demersurile sale îndreptate în acest scop către autoritățile civile și militare din Transilvania episcopul blăjean atrăgea atenția oficialilor asupra pericolului reprezentat de mănăstire și de obștea ei pentru „sfânta unire” din părțile Făgărașului, arătând că de acolo se răspândește „otrava schismei în toată Transilvania”, iar călugării acesteia „pângăresc Țara Făgărașului”,⁵¹ drept pentru care solicita explicit comandamentului general al trupelor imperiale din Sibiu, în 19 aprilie 1782 „dărâmarea din temelie a aceluia lăcaș din pădure”, mai ales că „Exceleța Voastră va ajuta la împlinirea acestei cereri, dacă acum o sprijinește și dorința prea înaltă”.⁵² Dorința la care face referire episcopul unit nu poate fi alta decât măsura

dogmatische Studie zum morgenländischen Kirchenrecht, în seria *Kirchenrechtliche Abhandlungen*, vol. 47, Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke, 1907, XVIII + 203 p.

⁴⁷ Instituția patronatului asupra bisericii, principiu conform căruia stăpânul feudal care a ctitorit biserica este proprietarul ei de drept și de fapt, având absolută putere decizională în toate chestiunile administrative ale lăcașului, dar fiind îndreptățit să decidă și ocuparea funcției de paroh. Acest principiu a făcut ca în spațiul occidental multe biserici să depindă de nobilii ctitori sau de cei de pe proprietatea cărora se afla locașul de cult. Privit pe o scară generală, acest drept bisericesc de factură occidentală a dus la cunoscuta luptă pentru investitură de pe parcursul secolelor XI-XII, decisă în favoarea papalității, jucând un rol decisiv și în disputele armate și diplomatice declanșate de Reforma religioasă din spațiul central-european, încheiate prin cunoașcuta hotărâre „*cuius regio, eius religio*” adoptată la Pacea de la Augsburg din 1555, prin care supușii trebuiau să-și însușească confesiunea suveranului.

⁴⁸ Valeriu Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, postfață, ediție îngrijită și indice de Nicolae Sabău, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1996, p. 146.

⁴⁹ Cf. Nicolae Stoicescu, *Mănăstirea Brâncoveanu...*, II, p. 85-86.

⁵⁰ Maior însuși a raportat Congregației de Propaganda Fide, în cursul anilor 1774-1777, dimensiunile asaltului său misionar prozelitist scriind că a convertit peste 400 de sate în părțile Turzii, 157 în Solnocul Interior și Crasna, 59 tot în Crasna și 100 în alte zone ale Transilvaniei. Vezi: Greta Monica Miron, „Biserica greco-catolică din Transilvania în anii reformismului”, în Remus Câmpeanu, Anca Câmpian (coord.) *În spiritul Europei moderne. Administrația și confesiunile din Transilvania în perioada reformismului Tereziian și Iosefin (1740-1790)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2009, p. 94.

⁵¹ Grigorie Maior către generalul Preiss, 26 aprilie 1779, în Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria...*, pp. 88-89.

⁵² Grigorie Maior către comandamentul general, 19 aprilie 1782, în *Ibidem*, p. 89.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

împăratului Iosif II de a desființa toate ordinele monahale contemplative din monarhie, decretată prin rezoluția din 12 decembrie 1782. Ctitoria brâncovenească a căzut așadar victimă coroborării celor două acțiuni, cea petiționară a episcopului unit și cea decisivă a împăratului de la Viena. Nemaiaflându-se sub incidența dreptului de patronat, exercitat de o familie respectată al cărui cap deținuse titlul nobil de „*principe al imperiului*”, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus a fost „*abolită și dărâmată*”, iar obștea împrăștiată în iarna anului 1785 din ordinul guvernului ardelean, emis la Sibiu în 3 noiembrie 1785.⁵³ Din motive necunoscute însă, cei însărcinați cu ducerea la îndeplinire a deciziei guverniale nu s-au dovedit a fi scrupuloși în implementarea ordinului primit, biserica fiind doar puternic avariata și scoasă din circuitul liturgic, dar nu integral demolată. Chiar dacă treptat natura a reînceput să cucerească construcția, ruina era încă în picioare la cumpăna dintre secolele XIX – XX, cum se poate vedea și din ilustrațiile publicate în diferite lucrări românești⁵⁴ și germane,⁵⁵ respectiv constata din scrierile lui Andrei Șaguna, Ilarion Pușcariu sau Nicolae Iorga.

Cu toate acestea, oamenii locului și urmașii brâncovenilor nu au uitat nici de ctitor, nici de lăcașul de închinare zidit de el. Astfel, o primă încercare de refacere a bisericii datează din octombrie 1817, când monahia ortodoxă Maria Borșoș din Făgăraș a cerut voie împăratului de la Viena permisiunea de a reclădi cu mijloacele sale mănăstirea și biserica, urmând ca ulterior să se mute într-însa alături de alte 10 călugărițe. Cererea ei a fost respinsă de consiliul imperial (Staatsrat) în baza rezoluției iosefine din 12 decembrie 1782, cancelaria aulică ardeleană motivând că reluarea vieții monastice „*pur speculative*” de la Sâmbăta „*nu ar aduce nici un folos esențial societății civile și deaproapelui, ba mai mult, și-ar susține viața pe cheltuiala poporului și fără aceasta sărăcit cu totul și dedat la exaltare religioasă al Românilor și astfel i-ar slei și mai mult puterile*”. Revenind pentru a doua oară asupra cererii înaintate de Maria Borșoș, cancelaria aulică și împăratul Ferdinand au sancționat definitiv menținerea rezoluției precedente în 12 ianuarie 1818.⁵⁶

O descriere sugestivă a bisericii la mijlocul veacului al XIX-lea oferă mitropolitul Andrei Baron de Șaguna în volumul II al lucrării sale *Istoria Bisericii Ortodoxe*, publicată la Sibiu în anul 1860. Acesta consemna că „*Mănăstirea de la Sâmbăta de sus cu Hramul intrării în biserică a Născătoarei de Dumnezeu*” a fost „*pustiită ca de vreo 85, 90 de ani*”, realizând totodată, pe baza informațiilor primite de la parohul Ioan Mardan din satul Sâmbăta de Sus,

⁵³ Decizia vorbea despre „*abolitionem et totalem demolitionem Monasterii Templique Monasterialis Szombatfalvensis*”, și a fost publicată de canonicul unit Bunea. Vezi: Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaș, Tipografia Seminariului Archiepiscopalian, 1902, p. 337.

⁵⁴ Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie...*, între pag. 384-385 reproduce desenul realizat de Emil cavalier de Pușcariu în penultimul deceniu al veacului al XIX-lea.

⁵⁵ *Siebenbürgen in Wort und Bild. Vollständiger Nachdruck von «Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Band 23, (Ungarn, Band VI), Wien 1902, mit einer Einleitung von Krista Zach und durch ein Ortsregister ergänzt, Böhlau Verlag, Köln.Weimar.Wien, 2004, p. 89, este reprodusă litografia „*mănăstirii greco-orientale din Sâmbăta de Sus*” realizată de Julius Háry.

⁵⁶ Vezi cele două rezoluții la Ștefan Lupșa, *Din trecutul mănăstirii Brâncovenești...*, pp. 132-133.

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

următoarea descriere a bisericii și a amplasamentului: „Această mănăstire e zidită din vremile vechi, și anul zidirii nu se știe; dar se găsește, că biserica ei sau zugarăvit la anul 1767. Această biserică este zidită în două poale de munți dinspre răsărit și dinspre apus, dinspre mieznoapte este o pădure foarte frumoasă pe loc șes cu niște arbori înalți, și dinspre miezăzi curge un pârâu cu apă curată ca a Siloamului. Biserica stă într-o grădină mare unde sânt astăzi multe feliiuri de pomi oltuiți. Această biserică are patru încăperi: 1. Pridvorul, 2. Tinda, 3. Biserica, carea e făcută rotogol, împrejur boldită într-una cu turnul, ce este zidit din mijlocul boltei în sus; boltitura e un zid tare, prin carea nu poate intra ploaia înlăuntrul bisericii și este zugarăvită de jos până sus în vârful turnului, unde sânt opt ferești, și se pare, că patru policandre de acolo ar fi fost slobozite, de unde spre mirare stau astăzi două sfore agățate. Icoanele sfinților sânt zugarăvite frumos, cununile sfinților sânt tot de aur curat poleite, care luminează biserica. Ce par unele ca cum ar fi zugarăvite de acum; 4. Oltariul este încă zugarăvit frumos, dar jale! Că boltitura oltariului, a tindei și a pridvorului sânt surpate. Pe bolta bisericii împrejurul turnului sânt înrădăcinați trei brăzișori ca de 3 stânjeni și mai mulți mesteceni, dintre carii unul este înalt ca de 5 stânjeni. Biserica aceasta s-au zidit cu chieftuiala Principelui Constantin Brancovan fostul Voevod al Ungrovlahiei și a Sfinției Sale, igumenului mănăstirii Visarion și a dummialui Titor Manolache Rafail, precum stă scris înaintea sfinteii proscomidii. Împrejurul acestei mănăstirii au fost multe chilii”.⁵⁷

După alți patruzeci de ani, vizitând mănăstirea arhimandritul Ilarion Pușcariu, oferă o nouă descriere a zonei și a bisericii, tabloul său fiind mai explicit în ceea ce privește o serie de detalii arhitectonice decât cel oferit de Șaguna, semn că studiasse personal cu atenție ruina. El nota: „biserica întreagă nu este un edificiu mare, dar proporționat și de mult gust. Lungimea bisericii este de 18 metri, înălțimea cupolei din fundament și până sus asemenea; lățimea e de 6 metri. [...] Exteriorul bisericii, acoperit la anumite locuri cu iarbă și arbori mici, face o impresiune tristă. În jurul bisericii se cunosc încă și astăzi gropile unde au fost așezate chiliile călugărilor, precum și unele morminte”. Istoricul arhimandrit încheie cu o concluzie sugestivă despre modul în care clerul ortodox ardelean înțelegea rostul ctitoriei brâncovenești: „e probabil că zidirea s-a înfăptuit deodată cu zidirea bisericii din Făgăraș, ridicată asemenea de Constantin Vodă Brâncoveanu, cu scop de a reține pe ortodocși de-a trece la unire cu biserica Romei”.⁵⁸

O ultimă descriere plastică a zonei și a ruinei lăcașului este semnată de Nicolae Iorga, care în cursul amplei sale călătorii prin Transilvania, Banat și Ungaria în cursul anilor 1905-1906, a poposit și pe la moșiile brâncovenești din Țara Oltului. Iată ce nota el despre „schitul brâncovenesc” din „împrejurimile Făgărașului”: „Drept sub colțul alb al Pietrei Roșii, în marginea soborului împărătesc al munților, între copacii deși, printre care spumegă într-o năvălire zgomotoasă două râuri de munte ce stropesc cu apă înghețată întreaga pajiște sămănată cu acele brândușe plâpânde, vezi dărâmurile schitului. Un turn fără vârf se fărâmă deasupra unei clădiri, cu pridvor și tindă, încinsă de linii zimțuite. Copaci subțirați cresc pe zidul măcinat, și-i acopăr cu pietate goliciunea

⁵⁷ Andrei baron de Șaguna, *Istoria Bisericii Ortodoxe Răsăritene Universale, de la întemeierea Ei până în zilele noastre*, tomul II, Sibiu, Tipografia diecesană, 1860, pp. 118-119.

⁵⁸ Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie...*, I, pp. 384-386.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

părăsită. Pomelnicul se vede încă, și din el se înțeleg că mănăstirea a fost făcută de frații Manolachi și Nicolae Brâncoveanu în anul 1767”⁵⁹

Mănăstirea a rămas în această situație până în anul 1927, când mitropolitul Nicolae Bălan a decis refacerea bisericii cu asistența Comisiei Monumentelor Istorice, intenționând să-i redea forma inițială. Resfințirea ei a avut loc de praznicul „*Adormirii Maicii Domnului*” în anul 1946, celelalte lucrări ample de refacere a incintei după modelul ansamblului de la Hurez și a palatului episcopal de la Buzău desfășurându-se între anii 1984-1992 la inițiativa și sub îndrumarea mitropolitului Antonie Plămădeală, care a și organizat retărnosirea fastuoasă a întregului ansamblu în 15 august 1993 cu participarea unui mare număr de ierarhi în frunte cu Sanctitatea sa patriarhul ecumenic Bartolomeu I și a Prea Fericiri Sale, Teoctist al României.⁶⁰

Biserica mănăstirii are dimensiunile de 18 x 6 m, urmând planul clasic al bisericilor trilobate din Țara Românească, cu turlă pe naos și un decor al fațadelor caracteristic secolului al XVII-lea. Absida altarului este mai alungită printr-o travee dreptunghiulară și mai largă decât cele laterale, în pereții de nord și de sud aflându-se câte o nișă pentru proscomidiar și diaconicon. Naosul este flancat de câte o absidă semicirculară în interior și poligonală cu câte cinci laturi în exterior, acoperite cu câte o jumătate de calotă sferică. Deasupra acestuia este ridicată cupola, circulară în interior și poligonală în exterior, susținută, prin intermediul pandantivilor, de patru arce, care se sprijină pe pile dreptunghiulare de colț. Pronaosul despărțit de naos printr-un perete gros, cu o intrare la mijloc, este o încăpere mică, dreptunghiulară, dispusă transversal pe axul bisericii și acoperită cu o calotă pe pandantivi ce se sprijină pe zidurile transversale și pe două arce dublouri, răzimate pe console. Din cauza ruinării parțiale forma originală a pridvorului nu se cunoaște cu precizie, fiind refăcut cu arcade înalte, pe pile octogonale de zidărie, ca la biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. Ulterior pilele de zidărie au fost înlocuite cu coloane de piatră bogat sculptate, iar parametrul de zid cu panouri traforate, ca palatul de la Mogoșoaia. Fiind mai greu de realizat decât planul dreptunghiular și mai puțin obișnuit în Transilvania, unde exista tradiția mai veche a bisericii-sală, tipul de plan triconc al mănăstirii de la Sâmbăta de Sus a rămas un caz izolat în Țara Făgărașului, unde prototipul preferat a fost biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș. Ulterior însă, biserica mănăstirii a devenit modelul a numeroase biserici trilobate de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și din primele decenii al celui următor din Țara Bârsei, de pe Valea Târnavei și din regiunea Sibiului. Frescele interioare au rezistat pustiiri din 1785, realizarea zugravilor păstrându-se bine în naos, în cupola turlei și în cele două abside laterale, restul pereților fiind repictați, inclusiv tabloul votiv cu chipurile lui Constantin Brâncoveanu și al doamnei Maria. Restaurată în perioada interbelică cu respectarea ordinii iconografice inițiale și a stilului în

⁵⁹ Nicolae Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la anul 1906*, ediție îngrijită și prefață de I. Opreșan, București, Editura Saeculum, 2009, p. 74.

⁶⁰ Sebastian Dumitru Cârstea, *Monahismul ardelean...*, pp. 360-361.

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

care a fost executată, biserica a fost dotată și cu icoane împărătești și uși datând din secolul al XVIII-lea, aduse de la Bran, cele inițiale fiind pictate pe iconostasul de zid care nu a putut fi salvat.⁶¹

2) Biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș:

A doua mare ctitorie a voievodului martir în Transilvania este biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș zidită la fel ca și în cazul mănăstirii Sâmbăta de Sus nu pe o *terra deserta*, ci pe fundațiile unei biserici ridicate pentru românii făgărășeni de către Mihai Viteazul după anul 1595 în partea apuseană a șanțului cetății. Situată prea în prim planul cetății medievale, biserica toleranților valahi nu a rezistat mulți ani fiind demolată cândva înainte de anul 1617, după cum reiese dintr-un document al principelui Gabriel Bethlen, care la 1 martie 1617 oferea terenul „*pe care fusese odinioară clădită o biserică a lui Mihai voievodul Țării Românești*” căpitanului districtului Făgăraș, Mihai Gyulai, în schimbul a 300 de florini ungurești.⁶² Pe întregul parcurs al secolului XVII obștea ortodoxă din oraș a întreprins mai mulți pași în vederea obținerii permisiunii autorităților de a construi un lăcaș de cult. Opoziția stărilor și a bisericii calvine, dar și relațiile politice încordate dintre Mihai Apafi I și domniile munteni au zădărnicit însă aceste planuri.⁶³ Odată cu venirea pe tronul ardelean a lui Mihai Apafi II și pe cel muntean a lui Constantin Brâncoveanu dorința fierbinte a ortodocșilor făgărășeni a ajuns și în atenția celor doi principii, astfel că în 10 octombrie 1694 Brâncoveanu primea, din partea guvernatorului Transilvaniei Gheorghe Bánffy, un act, emis la Turda în numele lui Mihai Apafi II, prin care i se conferea autorizația de construire a noii biserici. Acordul autorităților ardeleni era condiționat însă de două paragrafe: 1) Să nu se atingă jurisdicția bisericii calvine asupra clerului ortodox din Transilvania, domnul român fiind îndatorat, în măsura posibilităților, să-și dovedească prietenia și sprijinul față de biserica reformată din acel loc și chiar din întreaga Transilvanie; 2) zidurile viitorului lăcaș de cult românesc „*să nu fie peste măsură de groase*” și nici prea înalte, din respect față de cetate, al cărei sistem de apărare trebuie să-i permită un bun control vizual și în acea zonă.⁶⁴

Lucrările nu au putut fi demarate imediat din cauza opoziției parohiei reformate din Făgăraș și a căpitanului suprem al districtului, Grigorie Bethlen. Pentru a dezamorsa situația Brâncoveanu s-a folosit de relațiile sale cu imperialii, ai căror factori de decizie

⁶¹ Alexandru Constantin Chituță, „Ctitorii ale Sfântului Constantin Brâncoveanu în Arhiepiscopia Sibiului”, în *Îndrumător bisericesc pe anul de la Hristos 2014*, anul 162, Sibiu, Editura Andreiana, 2014, pp. 334-335.

⁶² Gabriel Bethlen către Mihai Gyulai, Făgăraș, 1 martie 1617, în Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești, volumul IX. Acte și scrisori (1614-1636)*, București, Imprimeria Națională, 1937, pp. 130-131.

⁶³ Detalii la Valeriu Literat, *Biserici vechi românești...*, pp. 152-154; și la Susana Andea, Avram Andea, „Constantin Brâncoveanu și biserica românească din Făgăraș”, în Nicolae Bocșan, Nicolae Edroiu, Liviu Maior, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor (coord), *David Prodan. Puterea modelului*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1995, pp. 84-88.

⁶⁴ Actul lui Apafi a fost publicat în originalul latin și în traducere românească în Nicolau Aron, *Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăraș*, Făgăraș, Tiparul tipografiei Jer. Preda, 1913, pp. 196-200.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

ardeleni au fost contactați prin intermediul secretarului său de limbă latină, Teodor Ladislau Dindar. Astfel, în rezolvarea chestiunii s-a implicat și comandantul militar al Transilvaniei, generalul conte Rabutin de Bussy, „un sprijinitor al Contrareformei, interesat în promovarea bunelor relații cu domnul Constantin Brâncoveanu”, care a susținut demersurile acestuia în vederea începerii construcției bisericii, urmărind în acest fel și slăbirea poziției reformaților din Făgăraș.⁶⁵ Un semn clar al susținerii generalului a fost însoțirea scrisorii lui Ladislau Dindar către Grigorie Bethlen, din 12 iunie 1697, prin care se cerea aprobarea începerii zidirii bisericii ortodoxe – care urma „să nu fie mai mare de 34 de coți în lungime, lățimea va fi de vreo 13 coți, iar înălțimea și grosimea va fi pe măsură”⁶⁶ – printr-o o epistolă personală a generalului prin care i se amintea lui Bethlen aprobarea guvernului pentru construirea bisericii, Rabutin își exprima speranța că destinatarul nu se va mai opune acestui proiect.⁶⁷ Generalul austriac s-a implicat direct în fixarea locului și începerea săpăturii fundației noii biserici trimitându-l la Făgăraș, alături de secretarul lui Brâncoveanu, pe inginerul șef al trupelor sale, Giovanni Morando Visconti, pentru a da o mână de ajutor oamenilor voievodului, aflați sub conducerea ispravnicului Neagoe Rătescu. În ciuda altor proteste, precum cel al lui Petru Vajda, șeful curții princiare, înaintat capitlului din Alba Iulia în numele său și al parohiei reformate din Făgăraș în 4 ianuarie 1698,⁶⁸ lucrările de zidire au continuat, biserica fiind terminată în 30 septembrie 1698, precum se poate citi în inscripția așezată în pridvor, deasupra ușii de intrare în locașul de cult: „Această sfântă și dumnezeiască beserică a Răsăritului Io Costandin B. Băsărabu Voevod, Domnul și oblăduitorul a toatei Țării-Rum[a]nești. În slava și lauda prea-sfintei și necuprinsei în trei ipostasis și una fântă Troiță și întru cinstea sfântului și de ciudese (minuni n.n.) făcătorului Nicolae episcopului Mirelechii a cărui și bramul ieste, den temelie cu toată cheltuiala sa o au ridicat și o a zidit la anul de la spăsenia lumii 1698, la al zecelea an al domniei sale. Și sau început la luna lui Iunie 17 zile și sau sfârșit la luna lui Septe[m]vrie 30 zile, la anul - și au fost ispravnic Neagoe Pitar Rătescu, leat 7206, 1697”.⁶⁹ Realizarea a fost considerată deosebit de importantă de către domnitorul muntean, ceea ce reiese și din cronica lui Radu Greceanu, care a înregistrat faptele în felul următor: „Într-acest an au trimis măriia-sa și pre Neagoe pitarul Măjăscul în Țara Ardealului, la Făgăraș, de au isprăvit o biserică, care încă den trecutul an l-au fost trimis măriia-sa de o au început din temelie a o lucra cu cheltuiala mării-sale. Pentru că neavând creștinii de acolo biserică, trimis-au la măriia-sa cu multe rugăciuni ca să le facă o biserică și neapărându-se măriia sa de un lucru dumnezeiesc ca acesta, stătut-au bucuros după rugăciunile lor și au trimis de au făcut biserică mare și frumoasă, întru pomenirea și cinstea celui mare făcător de minuni, sfântului Nicolae Mirlischeischii (al Mirelor Lichiei n.n.)”.⁷⁰ După cum îi

⁶⁵ Susana Andea, Avram Andea, *Constantin Brâncoveanu și biserica românească din Făgăraș...*, p. 91.

⁶⁶ Teodor Ladislau Dindar către Grigorie Bethlen, Sibiu, 12 iunie 1697, în *Ibidem*, p. 96.

⁶⁷ Rabutin de Bussy către Grigorie Bethlen, Sibiu, 12 iunie 1697, în *Ibidem*, p. 97.

⁶⁸ Susana Andea, Avram Andea, *Constantin Brâncoveanu și biserica românească din Făgăraș...*, pp. 92-93.

⁶⁹ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene, II...*, pp. 94-95; Valeriu Literat, *Biserici vechi românești...*, p. 156.

⁷⁰ Radu Greceanu, *Începătura istoriei vieții luminatului și preacreștinului domnului Țării Rumânești...*, p. 85.

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

era obiceiul, evlaviosul voievod Constantin a avut în vedere întreținerea și stabilitatea materială a bisericii și a slujitorilor ei și pe viitor, astfel, în 15 martie 1699 dăruia noii sale ctitorii o sumă anuală de 50 de taleri din venitul vămii domnești de la Rucăr și Dragoslavele, ce urma a se ridica la sărbătoarea Sfântului Mare Mucenic Dimitrie (26 octombrie), precizând că „mila” aceasta „să fie preoților de hrană și de îmbrăcăminte [...] până vor ținea legea aceasta pravoslavnică, iar de care cumva ar schimba legea și n-ar fi întru a răsăritului biserică și credință, să fie lipsiți de această milă ce am făcut”.⁷¹ Condiția referitoare la neschimbarea legii pravoslavnice indisolubil legată de acordarea sprijinului financiar indică astfel suspiciunile Curții de la București față de acțiunile prouniate ale proaspătului mitropolit Atanasie Anghel, care intrase deja în tratative de unire cu Roma, antrenând după sine mai ales pe protopopi și pe preoți direct interesați de îmbunătățirea statutului lor social prin semnarea unirii. Ori dania voievodului muntean avea astfel menirea să-i descurajeze în mod clar pe slujitorii altarului ctitorit de el, oferindu-le acest sprijin economic consistent. Actul brâncovenesc va fi apoi reconfirmat, sub aceleași condiții, de succesorii săi la tron, Ștefan Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat, prin hrisoavele emise în 22 noiembrie 1714, respectiv în 16 martie 1719.⁷² Un alt dar al domnului, de o notabilă valoare artistică, îl reprezintă clopotul mare (90 kg.) din clopotnița bisericii, acesta fiind decorat cu două frize ornamentale, în zona de mijloc a extradadosului fiind plasată stema Țării Românești, corbul cu crucea în cioc, încadrat de soare și de lună. Inscripția comemorativă, redactată în majuscule chirilice, dezvăluie identitatea donatorului: „Io Costandin Basarab Voevod I[eat] 7209 = 1700”.⁷³

Din „pomelnicul Sfintei besearici din Făgăraș, bramul Sfântului Nicolae, întru care să scriu cei ce au dat și cei ce vor da orice sfintei besearici ca să aibă puterea a să pomeni la sfârșitul j[e]rtve[I]nic (altar n.n.) până va sta această sfântă besearică”, completat până în jurul anului 1723, copiat și publicat de Valeriu Literat din arhiva bisericii ortodoxe din Făgăraș, reiese însă că biserica s-a bucurat nu numai de mărinimia domnului ctitor și a familiei sale, ci și de cea a arhierilor – în frunte cu mitropoliții Teodosie Veștemeanu și Antim Ivireanu – și a numeroșilor boieri din Țara Românească, dar și a preoților care au slujit într-însa. În acest sens, biserica a primit pe lângă danii bănești și o serie întreagă de cărți liturgice (*Biblia, Mineie, Evanghelie, Triod, Octoib, Pentecostar, Psaltire, Antologhion*), obiecte de cult valoroase (cruce ferecată cu argint, potir și discos de argint, cădelniță de argint, mai multe lingurițe și candelă de argint, sfeșnice și candelă de aramă, mai multe policandre, icoane și prapori), veșminte bisericesti și odăjdii preoțești pentru buna derulare a cultului religios. Din partea ieromonahului Hariton, primul de pe lista sacerdoților, în patrimoniul bisericii au intrat și părțile din

⁷¹ O carte a bisericii de la Făgăraș, pentru mila ce iaste să ia den vama domnească de la Rucăr i Dragoslavele, București, 15 martie 1699, în Melentina Bâzgan, *Condica Marii Logofeții...*, pp. 239-240.

⁷² Grigorie Marcu, „Biserica brâncovenească din Făgăraș”, în *Mitropolia Ardealului*, anul II, număr 1-2, Sibiu, 1957, p. 127.

⁷³ Nicolae Sabău, „Două clopote din secolul al XVII-lea la Făgăraș”, în *Ars Transsilvaniae*, număr IV, București, 1994, pp. 141-142.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

„moaștele Sf. Pantelimon”, care vor fi fost probabil introduse în piciorul sfintei mese la târnosirea bisericii sau cusute în sfântul antimis.⁷⁴

Totodată trebuie amintit că Brâncoveanu a ținut cont de prevederile autorizației din 10 octombrie 1694, acordând, prin mijlocirea stolnicului Constantin Cantacuzino, o donație de 400 de florini refacerii bisericii reformate din Făgăraș, distruse în 1704 în timpul răscoalei lui Francisc Rákoczi al II-lea. Astfel, noua biserică reformată construită între anii 1712-1715 cu sprijinul domnului muntean prezintă, nu întâmplător, numeroase asemănări cu biserica Colțea din București, ctitorie a spătarului Mihail Cantacuzino, zidită cu un deceniu mai înainte.⁷⁵

Din punct de vedere arhitectural biserica Sfântul Nicolae aparține tipului de biserică cristalizată și dezvoltată în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVII-lea, întâlnindu-se atât la biserica din Strehaia (1645), cât și la capela palatului domnesc de la Mogoșoaia (1688). Planimetria comportă un plan dreptunghiular alungit, cu dimensiunile exterioare 30 x 10 m, împărțit în pridvor, pronaos, naos și altar. Absida altarului este semicirculară, alungită în interior și poligonală, cu șapte laturi în exterior. Sistemul de boltire folosește calotele pe pandativi, cu diferențieri ale calotelor de la naos și pridvor la pronaos și altar, soluție constructivă menită să evite complicatele probleme de rezistență ale planului trilobat muntean cu turlă pe naos. Pridvorul deschis la construcție, acum închis prin panouri de sticlă, sprijinit pe stâlpi de zidărie octogonali, cu arcade înalte, este acoperit de două calote pe pandantivi, despărțite la mijloc printr-un arc dublou. Ferestrele au chenar cu baghete intersectate de profile în acoladă și cu bazele montanților împodobite cu motive vegetale. Ușa de la intrarea în pronaos are un portal simplu, în acoladă, deasupra căruia este fixată pisania, peste aceasta tronând icoana Sfântului Nicolae. Decorația exterioară cuprinde de asemenea o serie de elemente din Țara Românească: un brâu median compus dintr-un ciubuc încadrat de două rânduri de dinți de fierăstrău și de cornișele cu zimți care încununează corpul bisericii, baza pătrată a turnului clopotniță și volumele poligonale ale clopotniței.⁷⁶

Importanța arhitectonică a bisericii brâncovenești din Făgăraș este deosebită, deoarece, spre deosebire de biserica Mănăstirii Sâmbăta de Sus, care rămâne un caz izolat, biserica Sfântul Nicolae impune un prototip ce va declanșa crearea unei adevărate școli de arhitectură a Țării Făgărașului. Profesorul Marius Porumb afirmă în acest sens că în biserica Sfântul Nicolae „se află un prețios iconostas și o remarcabilă pictură murală aparținând epocii brâncovenești, exemple valoroase nu numai pentru Transilvania, ci pentru întreaga lume românească. Monumentalul iconostas făgărașean montat în 1698 este cel mai amplu dintre fruntariile epocii brâncovenești, fiind sensibil mai mare decât cele ale bisericii principale de la Mănăstirea Hurez, ori a Mitropoliei din Târgoviște, pentru a da numai două exemple ilustre, comparație ce subliniază importanța

⁷⁴ A se vedea: „Anexa IV” în Valeriu Literat, *Biserici vechi românești...*, pp. 226-228.

⁷⁵ Susana Andea, Avram Andea, *Constantin Brâncoveanu și biserica românească din Făgăraș...*, pp. 92-93.

⁷⁶ *Ibidem*, pp. 93-94; Alexandru Constantin Chituță, *Ctitorii ale Sfântului Constantin Brâncoveanu...*, pp. 330-331.

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

acordată de principe legăturilor sale cu românii transilvăneni”.⁷⁷ Iconostasul (6, 23 m lățime, 4 m înălțime) este compus din patru registre iconografice fiind bogat decorat de sculpturi cu motive vegetale și geometrice, lemnul fiind aurit și policromat, dându-i întregului ansamblu o notă de somptuoșitate. Autorul icoanelor și a picturii murale este Preda din Câmpulung, ajutat fiind de fii săi, unul dintre cei mai cunoscuți iconari ai școlii de la Hurez, de la el rămânând o semnătură din anul 1699 pe icoana Sfântului Nicolae.⁷⁸

Dărâmarea reședinței mitropolitane din Alba Iulia în timpul construirii fortificațiilor cetății austriece Carolina și reorganizarea canonică, jurisdicțională și ierarhică a episcopiei catolice de rit grecesc din Transilvania odată cu stabilirea reședinței acesteia în cetatea Făgăraș, implementată prin emiterea bulei papale *Rationi Congruit* în 1721, noul episcop unit Ioan Giurgiu Patachi – bun cunoscător al Țării Făgărașului, unde a desfășurat un acerb efort misionar între anii 1710-1713 – a reușit prin concursul autorităților imperiale și forță militară să „răpească” biserica Sfântul Nicolae din stăpânirea ortodocșilor, transformându-o în biserică-catedrală a noii episcopii catolice de rit grecesc a Făgărașului. Cu toate că biserica se afla sub incidența patronatului familiei ctitorului, probabil la sugestia venită chiar de la Patachi, care cunoștea frumusețea fără pereche de atunci a acelei biserici, autoritățile romane au prevăzut în bula papală transformarea acesteia în catedrală episcopală unită. Pe baza unei însemnări a preotului ortodox Toma pe foaia unei Cazanii, datorite de către brașovenii bisericii din Făgăraș și descoperite de Valeriu Literat în biserica din Văleni, se poate vedea că ctitoria brâncovenească fusese înstrăinată de obștea ortodocșilor deja înainte de martie 1723⁷⁹ și nu în august-septembrie 1723, concomitent cu instalarea oficială a lui Patachi în scaunul episcopal, cum a afirmat cronicarul brașovean Radu Tempea,⁸⁰ utilizat ca sursă și de către alți istorici.⁸¹ Protestului făgărașenilor din aprilie 1724, înaintat camerei aulice prin intermediul plenipotențiarului văduvei ctitorului, Gheorghe Trapezuntul, i s-a raliat și petiția doamnei Maria Brâncoveanu, ambele cereri solicitând restituirea bisericii ortodocșilor și garantarea libertății de cult a acestora. În consecință, directorul camerei aulice transilvane i-a scris episcopului Patachi să respecte liberul exercițiu de cult al „*neuniților*”, să nu mai preia cu forța bisericile acestora și să restituie „*fără întârziere*” biserica din Făgăraș. Recursurile episcopului Patachi către autorități au zădărnicit însă implementarea rezoluției aulice, chestiunea proprietății bisericii Sfântul Nicolae din Făgăraș fiind tergiversată, în dauna părții ortodoxe, între autoritățile vieneze,

⁷⁷ *Ibidem*, p. 119.

⁷⁸ Programul iconografic este descris în mod detaliat de către Marius Porumb în *Ibidem*, pp. 119-124.

⁷⁹ Valeriu Literat, *Biserici vechi românești...*, p. 160.

⁸⁰ Radu Tempea, *Istoria sfintei besereci a Șcheilor Brașovului*, ediția a II-a, îngrijire, anexe, prefață și glosar de Octavian Șchiau și Livia Bot, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, 2010, p. 88.

⁸¹ Silviu Dragomir, *Istoria Desrobirii Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, ediție și studiu introductiv de Sorin Șipoș, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2007, p. 184; Ștefan Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, Editura Asociațiunii, 1930, pp. 55-56.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

pe de o parte și episcopul Patachi, secondat de statusul catolic ardelean, pe de altă parte.⁸² Astfel, în urma unui abuz al politicii Bisericii Catolice, biserica Brâncoveanului a fost trecută în posesia parohiei unite făgărășene, chiar dacă a rămas „fără norod și mai virtos fără preoți”, cum nota protopopul unit Vasile Barani la puțin timp după incident.⁸³ Luarea cu de-a sila a bisericii nu a atras în mod direct și întreaga comunitate la unire, însuși episcopul Inochentie Micu, instalat tot în ctitoria brâncovenească în 28 septembrie 1732, recunoscând într-un raport din 8 mai 1734 către baronul Bornemissza, cancelarul Transilvaniei, că „*biserica catedrală din Făgăraș nu are popor, în continuu stă încuiată și întristată, și grecii (ortodocșii n.n.) vreau să pună mâna pe ea cu tot prețul*”.⁸⁴ Ortodocșii din Făgăraș, numiți în mod generic „greci”, aveau să reziste în continuare prozelitismului unit, conform conscripției episcopului Inochentie din 1733, aceștia fiind păstoriți de preotul Toma, după trei decenii, generalul Bukow înregistrând în Făgăraș doi preoți ortodocși cu 142 de familii și 2 preoți uniți cu 12 familii. În tumultul mișcării sofroniene majoritatea ortodoxă va intra din nou, pentru scurt timp în primăvara anului 1761, în posesia bisericii, același prinț Constantin Brâncoveanu, care a salvat de la distrugere mănăstirea Sâmbăta de Sus, intervenind fără succes pe lângă generalul Bukow pentru reobține în mod oficial ctitoria familiei sale.⁸⁵

Locașul de cult va reveni în patrimoniul comunității ortodoxe făgărășene, căreia i-a fost destinată de către ctitor, respectiv al Mitropoliei Ortodoxe din Ardeal, sub omoforul căreia a fost plasată de dreptcredinciosul voievod, în 10 octombrie 1948 printr-o ceremonie solemnă săvârșită de mitropolitul Nicolae Bălan la invitația protopopului Aurel Brumboiu, unul din cei 38 de protopopi ardeleni reveniți la ortodoxie în 21 octombrie 1948.⁸⁶

3) Biserica din Ocna Sibiului:

O a treia biserică care este pusă în legătură cu numele voievodului Constantin Brâncoveanu este cea cu hramul Sfinților Arhangheli din Ocna Sibiului.⁸⁷ La fel ca și în cazul ctitoriei din Făgăraș, biserica din localitatea Ocna Sibiului este legată inițial de persoana lui Mihai Viteazul. Încă din 1892, Ioan Broju⁸⁸ a problematizat paternitatea ctitorului arătând pe baza unor documente arhivistice, a inscripțiilor murale și a tradiției locale că prima construcție s-a datorat lui Mihai, cel ce a zidit-o prin vistiernicul Vasile,

⁸² Pe larg despre episodul răpirii bisericii la Silviu Dragomir, *Istoria Desrobirii Religioase...*, pp. 182-191.

⁸³ Valeriu Literat, *Biserici vechi românești...*, p. 160.

⁸⁴ Augustin Bunea, *Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Blaș, Tipografia Seminarului arhiepiscopesc gr. cat, 1900, pp. 33-34.

⁸⁵ Ștefan Meteș, *Viața bisericăască a românilor din Țara Oltului...*, pp. 61-64. Detalii despre parcursul istoric ulterior al celor două comunități românești, ortodoxă și unită, din Făgăraș la Nicolau Aron, *Monografia bisericilor...*, 274 p.

⁸⁶ Grigorie Marcu, *Biserica brâncovenească...*, p. 129.

⁸⁷ Amănunte despre istoricul localității vezi în documentata monografie realizată de părintele Savu Popa, *Ocna Sibiului un popas pe drumul sării – cronică istorică*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2008, 376 p.

⁸⁸ Ioan Broju, *Biserica din Ocna-Sibiului. 1600 ori 1701*, Sibiu, Tipariul tipografiei arhiepiscopescane, 1892, 16 p.

**„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin
Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51**

așezat de el cămăraș al ocnei după victoria de la Șelimbăr (16/28 octombrie 1599), dar degradându-se odată cu trecerea timpului a fost refăcută de către „poșa Ion” între 1698-1701, care se deplasase în anul 1697 în acest scop „în Țara Românească la milostivul Domn Brâncoveanu care îi dădu 1000 de florini ungurești și alte însemnate ajutoare, cu condiția ca biserica să se refacă din zid”, cum se poate citi din documentele vremii.⁸⁹ Ajutoarele despre care se vorbește în documentul menționat nu pot fi altele decât cele referitoare la maeștri zidari care au înălțat biserica, cererea de a fi construită din piatră indicând de asemenea trăinicia și demnitatea pe care domnul muntean dorea să o inspire noii sale ctitori. Mâna zidarilor munteni se poate ușor deduce din planul și arhitectura tipic brâncovenească a locașului de cult, care prezintă numeroase similitudini cu bisericile Fundeni din Câmpulung-Muscel și Turbați din Ilfov ridicate aproximativ în aceeași perioadă.⁹⁰ În 1892, Ioan Broju descria lăcașul în felul următor: „biserica e făcută din ziduri groase, puternice, ici, colea sunt crăpate, nu are turn, ci numai cruce simplă [...] e acoperită cu țigla, care de vechimea vremei abia întrece în grosime tinichiaua. Sub strașină șerpuesc zidul trei rânduri de „cirade” făcute cu multă măiestrie. Ciradele constau din cărămidă, tăiate în formă de triunghi la capetul, care iese afară din zid. Mai încinge zidul bisericii spre față un brâu de 17 sfinți, frumos desenați, cu diferite culori, iar sub brâul acesta frumos, alt șir de cirade”.⁹¹ Preotul maghiar Bakk Endre, paroh al comunității romano-catolice din Ocna între 1870-1906 și autor al unei istorii manuscrise din 1888 a Ocnei, afirmă că biserica era în stil grecesc, din cărămidă, cea decorată fiind adusă după aprecierea lui Cezar Boliac, care a examinat-o, din Țara Românească.⁹²

În forma sa actuală, monumentul are o dimensiune de 18 m lungime și 5 m lățime, urmând un plan dreptunghiular, cu absidă ușor decroșată, de tradiție bizantină, având la exterior un contur poligonal, iar la interior unul semicircular. Pictura interioară și exterioară a fost isprăvită în jurul anului 1723 de Ivan din Rășinari, din cea inițială păstrându-se doar tabloul votiv, lucrat pe peretele de vest al pronaosului. În acesta sunt înfățișați cei doi ctitori, Constantin Brâncoveanu și Mihai Viteazul, încadrați de următoarea inscripție: „Constandin Basarab Brâncoveanu Voivod care a făcut biseareca aciasta făcută L(eat) 1701 și s-au zugrăvit Leat 1723; și fiind ispravnic poșa Ioan ot Vișocnă la acest lucru”.⁹³ La sfârșitul secolului XIX pictura împodobește încă interiorul întregii biserici, Ioan Broju descriindu-o astfel: „Biserica pe dinlăuntru, mai ca toate bisericile vechi ortodoxe e măiestrit zugrăvită cu felii de felii de icoane înfățișând diferite scene din viața Mântuitorului Iisus, din viața sfinților de toată seama, închipuind și icoana raiului, a iadului, diferite soboare”. Tot de la el deținem și o descriere a celor două chipuri votive: „domnul Brâncoveanu e îmbrăcat în mantie purpurie și pe cap poartă o cușmulică cu câteva pene în ea. Barba e mare și plină. Tot în o astfelu de mantie, dar mai închisă se află și cealaltă

⁸⁹ Corneliu Creangă, „Contribuția lui Constantin Brâncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului”, în *Mitropolia Ardealului*, anul XI, număr 1-3, Sibiu, 1966, p. 149.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 150, 155.

⁹¹ Ioan Broju, *Biserica din Ocna-Sibiului...*, pp. 5-6.

⁹² Alexandru Constantin Chituță, *Ctitorii ale Sfântului Constantin Brâncoveanu...*, pp. 336-337.

⁹³ Ioan Broju, *Biserica din Ocna-Sibiului...*, p. 11; Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche...*, p. 272.

Mircea-Gheorghe ABRUDAN

persoană, cu barba plină. Amândouă figurile stau față în față și țin pe mâini biserica zugrăvită în miniatură”, Broju conchidea prin aș declara admirația față de frumusețea veșmântului iconografic și a iscusinței artistului iconar.⁹⁴ Cu ocazia restaurării din 1895 s-a construit din lemn, deasupra pronaosului, un turn-clopotniță, iar în urma intervențiilor de același fel din 1932 s-a înlocuit și iconostasul original, despre care se presupune că era din zid, deoarece nu s-au mai păstrat din el decât ușile și cele două icoane împărătești, precum și cea mai veche piesă, „Crucea cu molenii”, atribuită de istoricii de artă vechii tâmplă a bisericii lui Mihai Viteazul, opera unui artist anonim de la cumpăna secolelor XVI-XVII. Cele 34 de icoane murale de pe fațada de sud, de factură populară, sunt rezultatul unor repictări din 1770, datorate probabil rășinăreanului Ioan Pop, autorul ușilor împărătești, păstrate în muzeul parohial.⁹⁵

Zugrăvirea celor doi voievozi în tabloul votiv și reținerea numelui lui Constantin Brâncoveanu în pomelnicul bisericii din 31 martie 1725,⁹⁶ conservat din 1969 în Muzeul din Alba Iulia, dovedesc recunoștința pe care beneficiarii lăcașului au purtat-o marelui voievod pentru prețiosul ajutor acordat în ridicarea monumentului în jurul căruia gravita viața religioasă și comunitară a ocnenilor. Totodată, ei își puneau astfel lăcașul de cult sub înaltul patronaj al principilor Țării Românești nădăjduind probabil într-o viitoare ocrotire în fața primejdiilor care au bântuit „legea românească” de-a lungul veacurilor.

4) Biserica din Poiana Mărului:

Despre cea din urmă ctitorie transilvană a domnitorului Brâncoveanu deținem cele mai puține informații. Aceasta a fost ridicată din piatră în cinstea Sfântului Ioan Botezătorul pe vatra satului Poiana Mărului, achiziționat de voievod de la Nalaczy Andrieș în iunie 1707 cu 3500 lei, în locul bisericii de lemn strămutată în Viștea de Jos. Ctitoria apare în conscripția generalului Bukow din 1760-1761, cu 127 de familii ortodoxe. Din motive necunoscute, biserica a fost supusă unor refaceri și transformări de către nepoții voievodului Emanuel și Nicolae, astfel că dintr-o însemnare de pe un Penticostar al parohiei, tipărit la București în 1764, aflăm că biserica fusese retârnosită în 20 noiembrie 1777.⁹⁷ Astăzi biserica se prezintă cu un turn la intrare, o serie de contraforți și ferestrele mărite, analiza specialiștilor ducând la concluzia că zidurile aparțin etapei de reconstrucție dinaintea resfințirii din 1777. În interior se păstrează un iconostas în stil baroc cu icoane de la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX. Din vechea tâmplă brâncovenească

⁹⁴ Ioan Broju, *Biserica din Ocna-Sibiului...*, p. 12.

⁹⁵ Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche...*, p. 272; Ioana Cristache-Panait, „Ctitorii ale voievozilor de la sud de munți în Arhiepiscopia Sibiului”, în *Arhiepiscopia Sibiului – pagini de istorie*, Sibiu, Tiparul tipografiei eparhiale, 1981, p. 171. Vezi de asemenea micromonografia bisericii la Savu Popa, *Urmele lui Mihai Viteazul în sarea de la Ocna Sibiului – cronică religioasă, etnografică și memorialistică*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2008, pp. 21-65.

⁹⁶ Publicat în Corneliu Creangă, *Contribuția lui Constantin Brâncoveanu...*, p. 154.

⁹⁷ Ioana Cristache-Panait, *Ctitorii ale voievozilor...*, p. 180; Laurențiu Streza, Vasile Oltean, *Sfântul Constantin Brâncoveanu și brașovenii...*, pp. 290-292.

„The Transylvanian “foundations” of the Holy Prince Constantin Brâncoveanu”, *Astra Salvensis*, 3, p. 30-51

se păstrează icoanele împărătești ale Mântuitorului și ale Sfântului Nicolae, datând din anul 1723, astăzi păstrate la Muzeul de Artă din Brașov.⁹⁸ În lipsa unor lucrări de cercetare mai minuțioase a arhitecturii bisericii, care să vizeze interiorul, cât exteriorul nu pot fi stabilite cu exactitate caracteristicile și elementele de decor originale, care să-i valorifice dimensiunea brâncovenească veritabilă și să-i dezvăluie haina arhitecturală inițială.

Capodopere de artă românească, ctitoriile brâncovenești din Transilvania au creat și au exportat la rândul lor cultura și arta din Țara Românească între românii din interiorul arcului carpatic. Datorită școlilor, atelierelor iconografice, dar mai ales a preoților și a monahilor, care adesea treceau munții între comunitățile românești ortodoxe de pe ambii versanți ai Carpaților, s-au creat legături puternice care nu au putut fi întrerupte nici de către încheierea unirii cu Roma, nici de către măsurile restrictive de la granițe luate de autoritățile imperiale habsburgice. În ceea ce privește strict arta bisericească, ctitoriile brâncovenești făgărășene au avut rolul catalizator, contribuind la conturarea unor trăsături de stil ce se impun în întreaga arhitectură ecleziastică a secolului al XVIII-lea și a primelor decenii din cel următor, ducând astfel mai departe moștenirea bogată a voievodului martir, astfel că numele lui Constantin Brâncoveanu a fost și rămâne strâns legat de Transilvania.

⁹⁸ Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche...*, p. 292.